AZJA POŁUDNIOWO-WSCHODNIA I POŁUDNIOWA SINGAPUR

Stanisław Czesław Kozłowski

SINGAPUR: GLOBALNA METROPOLIA WOBEC NOWYCH WYZWAŃ

Singapur osiągnął niewątpliwie wielki sukces, przekształcając się z maleńkiego, postkolonialnego kraju Trzeciego Świata w globalną metropolię z silną pozycją pośród państw światowej czołówki. Zarysowana po raz pierwszy w 2012 r. koncepcja wprowadzenia Singapuru do grupy miast określanych jako globalne metropolie miała podstawy w sukcesach polityki ukierunkowanej na kreowanie tego miasta-państwa na regionalne centrum z wysoko rozwiniętymi sektorami transportu morskiego, lotniczego, finansów i bankowości, technologii informatycznych oraz badań naukowych. Wizja ta pojawiła się także jako konsekwencja świadomości, że Singapur może przezwyciężyć ograniczenia swojego małego rynku wewnętrznego jedynie poprzez stworzenie infrastruktury i rozwiązań instytucjonalnych, gwarantujących konkurencyjność w wymiarze globalnym.

Zasada otwartej gospodarki, której od początku hołduje Singapur, była kluczowym źródłem rozwoju nowoczesnych i konkurencyjnych sektorów przemysłu oraz dźwignią umożliwiającą podnoszenie standardów życia Singapurczyków do obecnie najwyższego światowego poziomu. Z drugiej strony, Singapur musi się mierzyć z licznymi wyzwaniami, będącymi czy to skutkiem załamań koniunktury w regionie, czy globalnych kryzysów gospodarczych. A wyzwaniem w płaszczyźnie wewnętrznej jest na dzień dzisiejszy kwestia utrzymania stabilności po utracie lidera i stratega, jakim był twórca Singapuru Lee Kuan Yew, 李光耀 (1923–2015, w standardowej transkrypcji *pinyin* Li Guangyao). Na płaszczyźnie zewnętrznej wyzwaniem, podobnie jak dla innych państw w regionie, pozostają przekształcenia globalnego układu sił, w tym akomodacja wzrostu potęgi Chin oraz od niedawna

następstwa zmiany paradygmatu polityki handlowej administracji amerykańskiej pod rządami prezydenta Donalda Trumpa.

Z wybranych kart historii dawnej i najnowszej

Singapur, poczynając od lat 60. ubiegłego stulecia, przyciągał uwagę obserwatorów przede wszystkim z powodu wysokiego tempa wzrostu gospodarczego¹ i będącej jego skutkiem przynależności do odnoszących sukcesy gospodarcze grupy państw, znanej pod nazwą „azjatyckie tygrysy”. Od czasu ogłoszenia niepodległości w sierpniu 1965 r. Singapur funkcjonuje ze szczególnym statusem miastopanstwa, które w swojej krótkiej historii i za życia jednego pokolenia dokonało skoku cywilizacyjnego, windując się z poziomu typowego dla krajów rozwijających się do grupy najwyżej rozwiniętych i najbogatszych państw świata², nierzadko z czołowym miejscem w globalnych rankingach gospodarczych.

Barki przy nabrzeżu rzeki Singapur, około 1900 r. Autor: G.R. Lambert & Company, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=9979977>.

¹ Obok Singapuru do grupy azjatyckich tygrysów zaliczano Hongkong, Republikę Korei i Tajwan. Wspólną cechą gospodarek wymienionych krajów było wysokie, sięgające od kilku do kilkunastu procent rocznie tempo wzrostu gospodarczego w latach 1960–1995.

² Eun Mee Kim, *The Four Asian Tigers: Economic Development & the Global Political Economy*, Emerald Group Publishing Limited, San Diego 1998, s. 83–84, 195; R. Tulshyan, *Singapore: The Hottest (Little) Economy in the World*, <http://content.time.com/time/business/article/0,8599,2007470,00.html>.

Współczesne sukcesy Singapuru sprawiły, że pojawiło się rosnące zainteresowanie jego przeszłością. Historycy, etnolodzy i kulturoznawcy wdrożyli szeroko zakrojone badania ukierunkowane nie tylko na nie tak odległy okres początków osadnictwa pod flagą Wielkiej Brytanii, realizowane zresztą w konkurencji do działających w regionie Azji Południowo-Wschodniej Portugalczyków i Holendrów, ale także obejmujące bardziej odległe dzieje wyspy Temasek, która dopiero w XIV w. przyjęła nazwę Singapur³. Za dość zaskakujący zwłaszcza z dzisiejszej perspektywy można uznać brak większego zainteresowania Singapurem średniowiecznych Chin, które na początku XV w. z dużym rozmachem realizowały wyprawy dalekomorskie, którymi dowodził utalentowany i słynny potem admirał Zheng He⁴. Żeglował on w owym czasie, prawdopodobnie niejedną raz, wzdłuż wybrzeża Singapuru przez cieśninę Malakka, jednak nie przejawiał większego zainteresowania wyspą. Swego rodzaju odkrycia walorów geostrategicznych Singapuru dokonał dopiero około 400 lat później Brytyjczyk Thomas Stamford Raffles, który w 1819 r. nabył w imieniu Kompanii Wschodnioindyjskiej prawa do wyspy i niezwłocznie rozpoczął budowę portu oraz fortyfikacji. Zapoczątkowana została w ten sposób nowożytna era w historii Singapuru.

Za niezwykle ciekawy wątek historyczny należy uznać największą na wyspie rzekę, noszącą także nazwę Singapur, a zwłaszcza odcinek jej dolnego biegu, gdzie powstały zaprojektowane przez Rafflesa port i fortyfikacja. Jak pisze Stephen Dobbs, autor książki *The Singapore River: A Social History, 1819–2002*, przez wiele lat po rozpoczęciu brytyjskiego osadnictwa mówić o Singapurze oznaczało tyle samo, co mówić o rzece o tej samej nazwie. Nad jej brzegami ogniskowało się życie miasta, tam znajdowały się składnice towarów i tam po obu stronach rzeki odbywał się handel. Nawet po rozbudowie w końcu XIX w. infrastruktury portu morskiego Keppel Harbour⁵ skala obrotu towarów na rzece ciągle rosła, a ta forma handlu utrzymała się co najmniej do późnych lat 50. ubiegłego wieku. Wody rzeki stanowiły wówczas serce handlowej aktywności, a kolorowe barki (*lighters*)

³ Singapur jako nazwa wyspy pojawia dopiero w XIV w., choć istnieją malajskie źródła, które jako datę fundacji Singapuru – Miasta Lwa wskazują 1299 r. W ciągu XVI i na początku XVII w. na krótko Singapur funkcjonował jako lokalne centrum handlowe w sułtanacie Johor, ale po najeździe Portugalczyków, którzy spalili osadę u ujścia rzeki Singapur, wyspa podupadła, co trwało aż do czasów osadnictwa brytyjskiego na początku XIX w.

⁴ Admirał Zheng He dowodził wyprawami w latach 1405–1433 i aż siedmiokrotnie pływał na zachód, przemierzając ponad 50 tys. km i odwiedzając liczne kraje i regiony. W niektórych źródłach podaje się, że to właśnie pod dowództwem Zheng He chińscy marynarze jako pierwsi dotarli do Ameryki Północnej, Grenlandii, Antarktyki, Australii i Nowej Zelandii.

⁵ Założony w 1848 r. przez brytyjskiego kapitana Henry'ego Keppela port nosił najpierw nazwę New Harbour i dopiero w 1900 r. został przemianowany na Keppel Harbour. Obecnie jako sukcesor funkcjonuje w tym miejscu skupiający wiele podmiotów gospodarczych i zatrudniający ponad 30 tys. osób holding Keppel Corporation.

z ładownością od kilku do ponad 150 ton transportowały towary głównie ze statków cumujących w Keppel do rzecznych zatok. Niewielka głębokość i mała szerokość co prawda nie pozwalały na wejście w koryto rzeki wielkich statków, ale niezależnie od tego jej znaczenie dla Singapuru trudno przecenić⁶. Dzisiaj aktywność handlowa na rzece zanikła, a na brzegach stoją biurowce, kondominia, restauracje, kluby i bary, ale droga wodna, jaką była rzeka, odegrała w nowożytnej historii Singapuru rolę porównywalną z wielkimi rzekami świata, chociaż nie jest ona Amazonką, Missisipi czy Mekongiem, bo nie łączy wybrzeża z położonymi w głębi lądu obszarami dorzecza. Współcześnie rzeka Singapur wymagała ekstremalnych zmian ukierunkowanych na zwalczanie zanieczyszczeń. W latach 70. przybrzeżne budowle nierzadko zajmowane przez dzikich lokatorów, obnośnych sprzedawców oraz przemysł wytwórczy były źródłem uciążliwych zanieczyszczeń. Problem ten należy dzisiaj do przeszłości i praktycznie nie istnieje, a został rozwiązany w rezultacie wdrażanego w ciągu wielu lat szeroko zakrojonego programu rządowego. Po spiętrzeniu rzeki poprzez budowę tamy u jej ujścia do morza jest ona teraz częścią zbiornika słodkiej wody Marina Reservoir i stanowi element w systemie zabezpieczania metropolii w wodę pitną⁷.

Imigranci w przeszłości i dzisiaj

Do czasów brytyjskiego osadnictwa zaludnienie wyspy było bardzo niewielkie, a najwcześniejszymi imigrantami byli morscy koczownicy i morscy Cyganie, których nazywano *Orang laut*, co w języku malajskim dosłownie oznacza „ludzie morza”. Zajmowali oni tereny wzdłuż brzegów rzeki, jednak społeczności te nie miały stałego osadnictwa i zazwyczaj żyły na długich łodziach mieszkalnych *sampan panjang*⁸. Według niektórych źródeł populacja mieszkańców zwiększała się znacznie dzięki dużej imigracji, napływającej nieprzerwanie głównie z Malezji i południowych Chin, gdy Stamford Raffles rozpoczął w 1819 r. budowę wolnego portu. Pierwszy dokładny spis ludności w Singapurze został przeprowadzony w 1871 r. i wykazał, że Chińczycy już wówczas byli największą grupą etniczną,

⁶ Stephen Dobbs, *The Singapore River: A Social History, 1819–2002*, NSU Press, Singapore 2009, s. 3.

⁷ Suzanne Timmons Lewis, *Domestic Solutions to the International Problem of Water Scarcity: Singapore. A Case Study*, <http://digitalcommons.law.uga.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1100&context=gjicl>.

⁸ Carl Alexander Gibson-Hill, *The Orang Laut of the Singapore River and the Sampan Panjang*, [Singapur] Malayan Branch, Royal Asiatic Society 1952, s. 165.

na poziomie 57,6%⁹. W 1901 r. całkowita liczba mieszkańców Singapuru wynosiła 228 555, z czego 15,8% stanowili Malajowie, 71,8% Chińczycy, 7,8% Hindusi i 3,5% Euroazjaci¹⁰. Populacja Chińczyków utrzymuje się od tego czasu do dzisiaj na poziomie ponad 70%. Również współcześnie polityka ludnościowa jest jednym z wyzwań. Według założeń przyjętych w dokumencie rządowym *The Population White Paper*¹¹ (PWP) liczba mieszkańców Singapuru w 2030 r. wzrośnie do 6,9 mln (obecnie 5,8 mln). Tak sformułowane cele demograficzne wyzwołyły ożywioną debatę, podczas której przedstawiciele różnych środowisk krytykowali rząd za próbę uznania imigracji za kluczowe narzędzie w rozwiązywaniu kwestii niskiej liczby urodzeń i starzenia się populacji mieszkańców. Mimo krytyki parlament przyjął cały program w głosowaniu 8 lutego 2013 r., którego wynik był z góry przesądzony, ponieważ rządząca People's Action Party (PAP) dysponuje 80 głosami w izbie liczącej ogółem 87 miejsc. W debacie skonfrontowane zostały punkty widzenia rządu i opozycji. Strona rządowa koncentrowała się na argumentacji, że w sytuacji, gdy liczba urodzeń jest za mała, a społeczeństwo wykazuje symptomy postępującego starzenia, nieodzowne są działania w różnych obszarach, które stworzą podstawy zarówno utrzymania wzrostu gospodarczego, jak i zagwarantowania dobrobytu mieszkańców. W ramach programu PWP rząd zrealizuje projekty infrastrukturalne i przygotuje odpowiednie wsparcie socjalne dla potencjalnej liczby mieszkańców w 2030 r. w przedziale 6,5–6,9 mln. Wielkości tych nie należy traktować – jak podkreślano – jako celu polityki rządowej, a jedynie jako orientacyjny poziom niezbędnego potencjału rąk do pracy, gwarantującego dynamiczny rozwój gospodarki, możliwości ciągłego kreowania nowych miejsc pracy i optymalnych warunków rozwoju zawodowego. W opinii opozycji tożsamość Singapurczyków ulega rozrzedzaniu, a odzwierciedla to fakt, że z zakładanej na rok 2030 populacji 6,5–6,9 mln mieszkańców obywatele będą stanowić około 3,6–3,8 mln, a więc nieco więcej niż 50%. Oznacza to, że będzie się utrzymywał spadkowy trend ostatnich dekad (w 1980 r. obywatele stanowili 91%, podczas gdy w 2012 r. już tylko 62%). Sekretarz generalny opozycyjnej Workers' Party, Low Thia Khiang, podkreślał, że w ten sposób Singapurczycy staną się mniejszością we własnym kraju. Pożądana struktura ludnościowa Singapuru to taka, która

⁹ Reginald S. Wright (red.), *Twentieth Century Impressions of British Malaya: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources*, Lloyd's Greater Britain Publishing Co. Ltd, London–Perth 1907, s. 220–221.

¹⁰ James Francis Warren, *Rickshaw Coolie: A People's History of Singapore, 1880–1940*, NUS Press, Singapore 2003, s. 18.

¹¹ *The Population White Paper*, 2013, <https://www.strategygroup.gov.sg/docs/default-source/Population/population-white-paper.pdf>.

wyказuje silną tożsamość narodową, a to oznacza, że w populacji większość muszą stanowić Singapurczycy¹².

Negatywny stosunek do ogłoszonej cztery lata temu Białej Księgi utrzymuje się do dzisiaj, co odzwierciedlają także protesty *online* i rzeczywiste, między innymi w Hong Lim Park, gdzie pojawiło się hasło „Singapur dla Singapurczyków”. Obserwatorzy wskazują tutaj na pewien wpływ populistycznego, antyimigranckiego protestu, który przetaczał się przez kilka rozwiniętych krajów Zachodu, przynosząc chociażby takie skutki, jak brexit w Wielkiej Brytanii czy zwycięstwo Donalda Trumpa w wyborach prezydenckich w listopadzie 2016 r.

W ostatnim okresie rząd dążył do utrzymania napływu imigrantów na umiarkowanym, ale jednocześnie, z uwagi na potrzeby wielu sektorów gospodarki, stabilnym poziomie. Opozycja zaś domagała się całkowitej blokady dopływu obcokrajowców, co do pewnego stopnia przyniosło efekt w postaci ograniczeń wprowadzonych przez rząd, poczynając od 2012 r. Ostatecznie jednak władze uznały, że takie podejście rozmija się z żywotnymi potrzebami gospodarki, gdyż blokada dopływu pracowników zagranicznych oznacza w istocie szkody dla gospodarki¹³, straty ponoszą szczególnie małe i średnie firmy (SMEs), które funkcjonują w znacznym stopniu dzięki możliwości zatrudniania tanich pracowników zagranicznych. W debacie na temat polityki ludnościowej po stronie władz podkreślano korzyści płynące z zatrudniania imigrantów, mających bez wątpienia znaczący wkład w osiągnięcia Singapuru. W ostatnich latach przy wzroście liczby mieszkańców średniorocznie o 85 tys. niemal 60 tys. stanowili imigranci, dlatego zakłada się, że wskaźnik ten będzie się zmniejszał i od 2025 r. wnosić będzie jedynie 30 tys. Faktem jest, że u podłoża narastającego w niektórych środowiskach niezadowolienia z powodu napływu obcokrajowców leżą negatywne zjawiska, takie jak rosnące ceny nieruchomości, zatłoczenie środków komunikacji publicznej czy zwiększenie konkurencji o miejsca pracy. Sporadycznie miały też miejsce zakłócenia porządku publicznego, na przykład wywołane w grudniu 2013 r. przez zatrudnionych w budownictwie obcokrajowców. Z drugiej strony będące skutkiem polityki ograniczeń zatrudnianie Singapurczyków, nierzadko w wieku emerytalnym, zwiększało koszty pracy przedsiębiorców, a w gospodarce presję inflacyjną z powodu silniejszego strumienia pieniądza z tytułu wyższych płac dla rodzimych pracowników. Mimo uruchomienia rządowego programu wsparcia na rzecz

¹² Patrz wystąpienie przywódcy opozycji Low Thia Kianga, *A Sustainable Singapore with Dynamic Singaporean Majority*, <http://www.wp.sg/a-sustainable-singapore-with-a-dynamic-singaporean-majority-mp-low-thia-khiang/>.

¹³ Patrz *Singapore in Transition – the Next Phase*, Transcript of Speech by Prime Minister Lee Hsien Loong at NUS 60th anniversary lecture on 3 Oct 2014 at the University Cultural Centre, <http://www.pmo.gov.sg/newsroom/transcript-speech-prime-minister-lee-hsien-loong-nuss-60th-anniversary-lecture-3-oct>.

złagodzenia skutków ograniczeń napięty rynek pracy zmniejszał efekty finansowe zwłaszcza SMEs. Analitycy sektora finansowego (banków i instytucji finansowych) ostrzegają, że singapurski przemysł wytwórczy nadal będzie się borykał z trudnościami będącymi pochodną napiętego rynku pracy, w tym zwłaszcza ograniczeń w zatrudnianiu pracowników zagranicznych i rosnących kosztów działalności gospodarczej¹⁴.

Na czele wyścigu w globalnej konkurencji podatkowej

W konkurencji podatkowej aktywność państw najczęściej stanowi konkurencję w stosunku do najbliższego sąsiada, co ostatecznie powinno przynieść większe wpływy z inwestycji zagranicznych. Generalnie kraje Azji i Pacyfiku zredukowały podatki korporacyjne, a Singapur i Hongkong znajdują się na czele wyścigu do ich najniższego poziomu, utrzymując główne stopy podatku korporacyjnego na poziomie odpowiednio 17% i 16,5%. Wynika to ze świadomości, że zwiększenie podatków daje wprawdzie możliwość doraźnego zwiększenia dochodów, ale z drugiej strony ich podnoszenie ogranicza globalna konkurencja, która powoduje wysoki stopień mobilności zarówno firm (zwłaszcza międzynarodowych firm globalnych, MNCs), jak i pracowników w poszukiwaniu niższych reżimów podatkowych. Rządy często znajdują się pod presją potrzeb i wpływów podatkowych na rzecz zmniejszenia deficytu budżetowego czy też sfinansowania wydatków społecznych w warunkach niestabilnej gospodarki. Jednocześnie ich możliwości podnoszenia podatków są ograniczone z powodu globalnej konkurencji, która przyciąga lub drenuje pracowników nietracących z pola widzenia korzyści z tytułu niskich podatków.

Należy zwrócić uwagę, że w istocie kraje regionu Azji i Pacyfiku nie są dla Singapuru dobrym punktem odniesienia, jeśli chodzi o konkurencyjność podatkową i ustanawianie wiodących stóp podatkowych, ponieważ znajduje się on na innym poziomie rozwoju niż wiele krajów w regionie. Tutaj nastąpiło przejście z poziomu pierwotnego centrum przemysłu wytwórczego do fazy atrakcyjnej lokalizacji dla MNCs, przynoszącej wysoką wartość dodaną, aktywność w sektorze nieruchomości, usług, nabywania praw własnościowych, zarządzania wiązanego i zarządzania aktywami.

¹⁴ Patrz *Parliament: Tighter Rules To Support Singaporeans and Raise Quality of Foreign Workforce*, <https://www.straitstimes.com/politics/parliament-tighter-rules-to-support-singaporeans-and-raise-quality-of-foreign-workforce-lim>.

Liberalizacja handlu jako priorytet polityki zagranicznej

Singapur jest przykładem państwa od długiego czasu uczestniczącego w projektach integracji gospodarczej, w tym mających na celu tworzenie stref wolnego handlu. Podczas szczytu APEC w 2002 r. zapowiedziano negocjacje porozumienia pod nazwą Pacific Three Closer Economic Partnership (P3 CEP), które oficjalnie rozpoczęte zostały przez prezydenta Chile oraz premierów Singapuru i Nowej Zelandii¹⁵. Udział Singapuru w tej inicjatywie determinowała jego otwarta gospodarka i zainteresowanie liberalizacją handlu. W ten sposób Singapur, Chile, Nowa Zelandia, do których nieco później dołączył sułtanat Brunei Darussalam, podpisały w 2005 r. porozumienie pod nazwą Transpacyficzne Partnerstwo Strategiczno-Ekonomiczne, potocznie nazywane P4¹⁶. Weszło ono w życie w 2006 r. po przeprowadzeniu procedur ratyfikacyjnych w poszczególnych państwach. Przyjęte regulacje oznaczały pełne zniesienie barier taryfowych dla Chile, Nowej Zelandii i Singapuru i w 99% dla Brunei. Nowa dynamika pojawiła się zwłaszcza jako skutek włączenia się do negocjacji w 2008 r. USA¹⁷. Od tej pory P4 negocjowane było jako Porozumienie Transpacyficzne (TPP). Podczas odbywającej się w Singapurze w marcu 2013 r. 16. rundy negocjacji uzgadniano regulacje w obszarze telekomunikacji, spójności, barier celnych. Ponadto dyskutowano zagadnienia dotyczące usług, sprzedaży internetowej, przepisów sanitarnych i fitosanitarnych, technicznych barier handlowych oraz zamówień rządowych. Trudności nastroczały wówczas uzgodnienia w zakresie ochrony własności intelektualnej, środowiska, sprawy konkurencji i rynku pracy. Singapur jako gospodarz rundy wprowadził do negocjacji innowację polegającą na powołaniu grup roboczych, które pracowały nad trudnymi kwestiami w sposób nieformalny. Zakładano, że pozwoli to na większą otwartość i szybsze uzgadnianie ostatecznych zapisów. W trybie nieoficjalnym negocjatorzy zostali poinformowani o nieodległym przystąpieniu do negocjacji Japonii. Wielu uczestników prezentowało krytyczne podejście, wskazując, że oznacza to nowe wyzwanie, szczególnie w świetle przyjętego ustalenia o zakończeniu negocjacji do kolejnego spotkania APEC na Bali, to jest do października 2013 r. Z tego tytułu zapowiedź akcesji Japonii została przyjęta z mieszanymi reakcjami, gdyż z jednej strony oznaczało to podniesienie rangi porozumienia i rozszerzenie

¹⁵ History of the Trans-Pacific SEP Agreement P4, <http://www.mfat.govt.nz/Trade-and-Economic-Relations/2-Trade-Relationships-and-Agreements/Trans-Pacific/0-history.php>.

¹⁶ Transpacific Strategic Economic Partnership Agreement, <http://mfat.govt.nz/downloads/trade-agreement/transpacific/main-agreement.pdf>.

¹⁷ Deborah Elms, C.L. Lim, *The Trans-Pacific Partnership Agreement (TPP) Negotiations: Overview and Prospects*, <http://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/rsis-pubs/WP232.pdf>.

jego zakresu terytorialnego, ale z drugiej w oczywisty sposób wydłużało perspektywę negocjacji. Singapur prowadził wówczas energiczną akcję dyplomatyczną na rzecz włączenia Japonii i w pewnym sensie rząd tego kraju miał uzasadnione powody, by traktować późniejszą decyzję rządu premiera Shinzō Abe o przystąpieniu do TPP jako także swój dyplomatyczny sukces. We wspólnym oświadczeniu dwóch singapurskich resortów – Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Ministerstwa Przemysłu i Handlu – 21 kwietnia 2013 r. rząd dał wyraz zadowoleniu w związku z przystąpieniem Japonii do negocjacji TPP¹⁸. Tym samym grupa państw negocjujących TPP wzrosła do dwunastu (pozostałe to Australia, Brunei, Chile, Malesja, Nowa Zelandia, Peru, Singapur, Wietnam, Meksyk, Kanada, USA). Włączenie się do negocjacji Japonii, trzeciej największej gospodarki świata – podkreślano w oświadczeniu – oznacza dalsze umocnienie strategiczno-ekonomicznej rangi TPP, jak i głównej wizji tego projektu, to jest regionalnej integracji ekonomicznej oraz promocji rozwoju i stabilizacji regionu Azja–Pacyfik. Wyrażono też przekonanie, że Japonia będzie cennym partnerem w negocjacjach i przyczyni się w istotnej mierze do wysokiej jakości regulacji i tym samym do wzrostu gospodarczego w całym regionie Azji i Pacyfiku. Singapur do końca wspierał wysiłki prezydenta Baracka Obamy i udzielał jego administracji poparcia także na scenie wewnętrznej, co odzwierciedlają wizyty premiera Lee Hsien Loonga i ministra spraw zagranicznych latem 2015 r. w USA¹⁹. Minister spraw zagranicznych K. Shanmugam w swoim wystąpieniu w waszyngtońskim think tanku Center for Strategic and International Studies (CSIS) zwracał uwagę na realne zagrożenie pozycji USA w Azji, dobitnie argumentując, że utrata znaczenia i możliwości wpływania na sytuację w regionie Azji i Pacyfiku będzie nieuniknionym następstwem fiaska negocjowanego przez USA, Japonię, Kanadę, Meksyk, Chile, Peru, Australię, Nową Zelandię, Malesję, Filipiny, Wietnam i Singapur megaregionalnego porozumienia handlowego – Partnerstwa Transpacyficznego (TPP). Wzmocnił on swoją tezę istotną uwagą, że może to być traktowane jako symptom głębszej słabości USA, w tym problemów ze skutecznym równoważeniem rosnącej potęgi Chin. Bez TPP Amerykanie będą dysponować jedynie VII Flotą jako instrumentem oddziaływania, a to z pewnością nie jest wystarczające, by realizować strategię globalnego przywództwa. Ponadto, jak zaznaczył, rolę tę Stany Zjednoczone będą musiały realizować bez dotychczasowego komfortu, jakim była ich pełna globalna dominacja, bo ta jest stale ograniczana rosnącą potęgą Chin. W tym kontekście

¹⁸ Joint Press Statement – Singapore Welcomes Japan as a Participant in the Trans-Pacific Partnership (TPP), Negotiations-www.mfa.gov.sg, <http://conyers.house.gov>.

¹⁹ MFA Press Statement, <https://www1.mfa.gov.sg/Newsroom/Press-Statements-Transcripts-and-Photos/2015/06/MFA-Press-Statement-Working-Visit-by-Minister-for-Foreign-Affairs-and-Minister-for-Law-K-Shanmugam-t>.

przypominał błąd, który USA popełniły, nie ratyfikując w 2010 r. reformy Międzynarodowego Funduszu Walutowego (IMF), dającej większe prawa głosu Chinom. Skutkowało to chińską inicjatywą z 2013 r. utworzenia odrębnej globalnej instytucji finansowej, a będzie nią już powołany do życia Azjatycki Bank Infrastruktury i Inwestycji z siedzibą w Pekinie. Amerykanie muszą dzisiaj akceptować multipolarność świata, w tym rosnącą potęgę Chin. W przypadku braku takiej gotowości będą konfrontowani z alternatywnymi instytucjami wielostronnymi, z których sami będą wykluczani.

W świetle wspomnianych tez K. Shanmugama było jasne, że TPP nie było projektem podporządkowanym wyłącznie logice korzyści gospodarczych, a czynniki *stricte* strategiczne miały odgrywać szczególną i może nawet kluczową rolę. Potwierdza to stanowisko sekretarza obrony USA Ashtona Cartera zaprezentowane podczas forum bezpieczeństwa Shangri La Dialogue w Singapurze²⁰ i wyartykułowana przez niego strategia utrzymania przywództwa USA w Azji, w warunkach narastających wyzwań ze strony Chin. Teza o multipolarności w światowym układzie sił była wprawdzie przez stronę singapurską podnoszona także wcześniej, ale w wydaniu zaprezentowanym w CSIS przyjęła kształt swego rodzaju roszczenia zgłaszanego do pewnego stopnia na użytek Chin. Generalnie wystąpienie odzwierciedlało rosnące zaniepokojenie rządu Singapuru potencjalnym fiaskiem TPP z powodu wewnętrznych trudności Stanów Zjednoczonych, co faktycznie było w owym czasie główną przeszkodą na drodze do jego finalizacji. Z uwagi na otwarty charakter swojej gospodarki Singapur upatrywał w tym projekcie nowych możliwości podtrzymania wzrostu gospodarczego, tworzenia nowych miejsc pracy i umocnienia swojej roli jako regionalnego centrum handlu, komunikacji i finansów²¹. Szczególny kontekst negocjacji TPP tworzyły zmiany wewnętrzne w niektórych państwach ASEAN (Tajlandia, Filipiny, Malezja) oraz prowadzone jednocześnie negocjacje regionalnych porozumień handlowych, w których USA nie uczestniczą. Do takich należy między innymi porozumienie Regionalne Kompleksowe Partnerstwo Gospodarcze (RCEP), w którym uczestniczą Chiny, państwa ASEAN, Japonia, Korea Południowa, Australia, Nowa Zelandia i Indie. Po jego podpisaniu (jak się zakłada, nastąpi to w 2019 r.) powstanie strefa wolnego handlu skupiająca jedną trzecią światowej gospodarki.

²⁰ US Launches New Maritime Security Initiative at Shangri-La Dialogue 2015, <https://thediplomat.com/2015/06/us-launches-new-maritime-security-initiative-at-shangri-la-dialogue-2015/>.

²¹ Hunter Marston, *What the Trans-Pacific Partnership Means for Southeast Asia*, <https://thediplomat.com/2015/07/what-the-trans-pacific-partnership-means-for-southeast-asia/>.

Po ogłoszeniu dekretu prezydenta Donalda Trumpa o wycofaniu USA z TPP²² przed pozostałymi sygnatariuszami pojawiło się pytanie, co dalej z porozumieniem, które jeszcze niedawno dumnie nazywano umową XXI w. Odpowiedź pojawiła się dość szybko jako gotowość pozostałych 11 państw do implementowania TPP bez USA²³. Zareagowały także Chiny, zapowiadając wzmocnienie działań na rzecz finalizacji innych projektów liberalizujących handel, głównie porozumień, takich jak wspomniane już RCEP i Obszar Wolnego Handlu Azja–Pacyfik (FTAAP). Generalnie więc myślenie o działaniach na rzecz utrzymania TPP pojawiło się natychmiast po wycofaniu się USA. Zaskoczone rządy sygnatariuszy TPP próbowały środkami dyplomatycznymi (Japonia, Nowa Zelandia, Singapur mimo niekorzystnego rozwoju sytuacji wdrażały procedury ratyfikacyjne do chwili podpisania przez Donalda Trumpa dekretu o wycofaniu USA) oddziaływać na Waszyngton, oczekując, że USA zaniechają zapowiedzianych przez prezydenta kroków, co jednak nie przyniosło oczekiwanych efektów. W konsekwencji na spotkaniu w Hakone (Japonia) w lipcu 2017 r. przedstawiciele 11 państw, przy wiodącej roli Japonii, podjęły decyzję o wspólnych działaniach mających na celu modyfikację i ostateczną implementację TPP bez USA. Podpisane 8 marca w Santiago de Chile porozumienie pod zmodyfikowaną nazwą Kompleksowe i Progresywne Porozumienie – Partnerstwo Transpacyficzne lub CPTPP, utrzymuje pierwotną umowę TPP w zasadzie nienaruszoną. Umowa w nowej odsłonie generalnie utrzymuje zapisy TPP, wszystkie cele oraz zobowiązania układających się stron w zakresie dostępu do rynku²⁴.

Singapur od długiego czasu, na trosce o własne interesy, ale także o interesy ugrupowania ASEAN, realizował politykę współpracy i partnerstwa z USA²⁵, przy jednoczesnym unikaniu konfliktu z Chinami. Zyskało to uznanie i respekt zarówno Waszyngtonu, jak i Pekinu oraz pozytywne oceny analityków międzynarodowych think tanków, którzy podkreślając dalekowzroczność linii politycznej, polegającej na podtrzymywaniu ścisłej współpracy ze Stanami i dobrego klimatu z Chinami, prognozowali jej długą perspektywę. Polityka ta, z powodzeniem realizowana do końca 2016 r., stała wobec wyzwań wynikających ze zmiany paradygmatu polityki handlowej USA po zwycięstwie Trumpa w wyborach prezydenckich w USA. Skutkiem była przejściowa blokada w istocie wszystkich realizowanych w regio-

²² Marek Wąsiński, Damian Wnukowski, *Consequences of the U.S. Withdrawal from the Trans-Pacific Partnership*, „Strategic File” 2017, nr 1 (85), PISM, http://www.pism.pl/files/?id_plik=23335.

²³ TPP, the Trade Deal Trump Killed, Is Back in Talks without US, <http://www.straitstimes.com/world/united-states/tpp-the-trade-deal-trump-killed-is-back-in-talks-without-us>.

²⁴ Yasmine Yahya, *Critical To Promote Free Trade Amid US Moves that Increase Protectionist Pressure: PM Lee*, <https://www.straitstimes.com/politics/critical-for-singapore-australia-to-uphold-free-trade-amid-us-protectionist-moves-pm-lee>.

²⁵ Antonio Acunzo, *On Trump, Free Trade, and the End of TPP*, <http://sbr.com.sg/economy/commentary/trump-free-trade-end-tpp-and-what-it-all-means-singapore>.

nie Azji i Pacyfiku projektów integracji gospodarczej (TPP, RCEP, FTAAP), która obecnie – także przy udziale Singapuru – jest stopniowo przełamywana²⁶. Niektórzy, w tym premier Singapuru Lee Hsien Loong, zakładali, że USA wycofując się z TPP, nieuchronnie przekonają się, że tracą istotny instrument polityki w regionie Azji i Pacyfiku, co spowoduje zmianę podejścia w odniesieniu do kwestii uczestnictwa w wielkich porozumieniach handlowych. Prognozy te, oparte na gruntownej analizie czynników determinujących kierunki rozwoju sytuacji międzynarodowej w regionie, w tym odnoszących się do żywotnych gospodarczych i strategicznych interesów USA, znajdują potwierdzenie w aktualnie podejmowanych ruchach Białego Domu. Prezydent Donald Trump ogłosił 12 kwietnia 2018 r., że Stany Zjednoczone zamierzają powrócić do wielostronnej umowy handlowej, znanej jako Partnerstwo Transpacyficzne, z której wycofał USA w styczniu 2017 r. Oznaczałoby to kolejny ostry zwrot (*U-turn*) w jego polityce handlowej²⁷.

Sukcesy podstawą ambitnych projektów – *Smart City, Smart Nation*

Nie mając bogactw naturalnych i zaplecza w postaci sektora rolniczego, Singapur podążał własną ścieżką rozwoju, opartą także na spuściznie Brytyjczyków, by utwierdzić swoją suwerenność i wykreować silną tożsamość. Z czasem zyskał miano globalnego centrum biznesu, handlu, transportu morskiego i lotniczego, finansów, arbitrażu oraz turystyki. Eksperci zgodnie konstatują, że na początku XXI w. miasto-państwo osiągnęło pozycję kraju dysponującego znaczącymi zasobami i liczącym się potencjałem rozwojowym. Na jego dziejowy sukces, bo o takim należy mówić, złożyło się wiele czynników, w tym w niemałym stopniu trafne strategiczne wybory jego liderów, głównie zmarłego niedawno Lee Kuan Yewa²⁸, autora wizji suwerenności Singapuru, długoletniego premiera, a także lidera pozostającego ciągle u steru władzy ugrupowania politycznego – (PAP)²⁹.

²⁶ Stanisław Czesław Kozłowski, *Azja–Pacyfik: Megaregionalne porozumienia handlowe. Między integracją a strategią rywalizacji o wpływy*, „Sprawy Międzynarodowe” 2015, nr 3, http://www.pism.pl/shop2/get_file.php?lang_id=3&id_product=2665.

²⁷ Ana Swanson, *Trump Proposes Rejoining Trans-Pacific Partnership*, <https://www.nytimes.com/2018/04/12/us/politics/trump-trans-pacific-partnership>.

²⁸ Han Fook Kwang, Warren Fernandez, *Lee Kuan Yew: The Man and His Ideas*, The Straits Times Press, Singapore 1998.

²⁹ Graham Tillet Allison, Robert D. Blackwill, *Lee Kuan Yew: The Grand Master's Insights on China, the United States, and the World*, The MIT Press, Cambridge 2013.

Luksusowy, niedawno zbudowany hotel Marina Bay Sands. Fot. B. Specjalski.

Jak podkreśla wielu badaczy, w 1965 r. sukces strategicznego zamysłu Lee Kuan Yewa tworzenia niezależnego państwa nie był wcale oczywisty. Po ogłoszeniu niepodległości Singapur jako nowy podmiot stosunków międzynarodowych musiał się zmierzyć z poważnymi wyzwaniami, w tym zwłaszcza z niepewnym kontekstem regionalnym, choć z drugiej strony ogromne możliwości rozwoju dostarczał postępujący proces globalizacji, co w połączeniu z gwarantowaną za sprawą obecności USA w regionie Azji i Pacyfiku stabilnością w zakresie międzynarodowego bezpieczeństwa tworzyło korzystne uwarunkowania i dalekosiężne perspektywy rozwoju. Singapur osiągnął wysoką dynamikę wzrostu gospodarczego, co plasowało go w grupie tzw. azjatyckich tygrysów (obok Hongkongu, Korei Południowej i Tajwanu), czyli najszybciej rozwijających się gospodarek Azji. Obecnie siłę gospodarki ilustruje poniższe zestawienie:

- średnioroczne tempo wzrostu od 2003 r. – (6,7%),
- niska stopa bezrobocia (3%) i inflacji (2,5%),
- otwarty charakter gospodarki z wartością obrotów handlowych (783 mld dol. singapurskich) ok. 2,7 razy większą niż wartość PKB (295 mld dol. singapurskich),
- PKB *per capita* należy do najwyższych w świecie (87 855 dol. amerykańskich 2016),

- rezerwy w złocie i dewizach w ostatnich latach stale rosły, osiągając wartość 368 mld dol. amerykańskich (sierpień 2017),
- silne więzi oraz integracja z międzynarodowym systemem finansowym.

Najwyższe oceny (AAA)³⁰ trzech uznanych agencji ratingowych (Standard & Poor, Moody's i Fitch) czynią z gospodarki Singapuru wyjątek wśród krajów Azji³¹. Podstawą tych notowań jest konkurencyjność gospodarcza, silne wskaźniki fiskalne i ogromne roczne nadwyżki budżetowe, wynoszące średnio prawie 10% PKB przez ostatnie 15 lat. Należy dodać, że na tle państw azjatyckich Singapur wyróżnia się sprzyjającymi warunkami do prowadzenia działalności gospodarczej przez podmioty zagraniczne. Polityka rządu jest skoncentrowana na tworzeniu dogodnych warunków do prowadzenia handlu zagranicznego i przyciągania inwestycji. W rankingu Światowego Forum Ekonomicznego (WEF) zajmował przez kolejnych pięć lat drugie miejsce. Wprawdzie w ogłoszonych niedawno wynikach rankingu 2017/2018. Singapur spadł na miejsce trzecie³², ustępując drugiego miejsca Stanom Zjednoczonym, ale – jak podkreśla singapurski dziennik „The Business Times” – to nie powód do alarmu, gdyż ciągle jest to miejsce na podium w konkurencji, w której uczestniczyło 137 krajów.

Singapur ma ambicje stać się pierwszym na świecie krajem masowo wykorzystującym najnowsze technologie do poprawy jakości życia, wzmacniania przedsiębiorstw i tworzenia optymalnych warunków rozwoju. Miasto-państwo już wkroczyło na drogę realizacji wizji *Smart City*, *Smart Nation*, której nadano marketingową nazwę E3A – *Everyone, Everything, Everywhere, All the time* (wszyscy, wszystko, wszędzie, przez cały czas). Wydaje się, że platforma *Smart Nation* zapewnia większą łączność, lepszą świadomość sytuacyjną dzięki gromadzeniu danych i sprawne dzielenie zebranych danych z czujników.

Pierwsza faza tworzenia platformy koncentrującej się na łączeniu i pobieraniu została sfinalizowana z końcem 2015 r. Rząd zidentyfikował pięć narodowych projektów strategicznych: ramy krajowej tożsamości cyfrowej (NID), e-płatności, platformę inteligentnych czujników, inteligentną mobilność w miastach i tzw. momenty życia. Komitet ds. przyszłej gospodarki opublikował swój raport w lutym 2017 r. Rząd przeprowadził także restrukturyzację organizacyjną, aby zapewnić

³⁰ *Fitch Affirms Singapore at 'AAA'; Outlook Stable*, <https://www.reuters.com/article/fitch-affirms-singapore-at-aaa-outlook-s/fitch-affirms-singapore-at-aaa-outlook-stable-idUSFit86pLPS>.

³¹ *Why Exactly Does Singapore Have Triple-A Ratings from All Three Credit Rating Agencies?*, <https://www.theonlinecitizen.com/2016/05/07/why-exactly-does-singapore-have-triple-a-ratings-from-all-three-credit-rating-agencies/>.

³² *The Global Competitiveness Report 2017–2018*, <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017–2018.pdf>.

w ten sposób większą integrację i lepsze reagowanie w zakresie strategii i procesów w ramach projektu *Smart Nation* i *Digital Government* (SNDG)³³.

Diagram organizacyjny umiejscowionych w Urzędzie Premiera komórek odpowiedzialnych za realizację poszczególnych składników projektu *Smart Nation*.

Generalnie projekt *Smart Nation* ma na celu możliwie największe wykorzystanie nowoczesnych technologii do poprawy standardu życia mieszkańców. Docelowo ma objąć wszystkie aspekty życia miejskiego. Już obecnie w ramach realizacji wprowadza się coraz większą liczbę sensorów i kamer, które pozwalają na monitorowanie całej przestrzeni publicznej, a tym samym na wgląd w jej funkcjonowanie w czasie rzeczywistym.

Według firmy konsultingowej Frost & Sullivan inteligentna sieć energetyczna jest w Singapurze zainstalowana już w 30% gospodarstw domowych³⁴. W całym mieście działa zintegrowany system informacji medycznej, a wszystkie gospodarstwa domowe mogą korzystać z Internetu w technologii LTE. Obecnie aż 80% budynków w Singapurze posiada ekologiczny certyfikat energetyczny Green Mark. W najbliższej przyszłości budynki te mają w ogóle nie pobierać energii ze źródeł zewnętrznych.

³³ Priyanka Bhrunia, *Towards Smart Nation Singapore – Developments in 2017 (Part 1 of 3)*, <https://www.opengovasia.com/articles/towards-smart-nation-singapore-developments-in-2017-part-1>.

³⁴ *Energy Conservation through Smart Homes in a Smart City: A Lesson for Singapore Households*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301421517300393>.

Koniec ery Lee – szanse i zagrożenia

W niedługiej historii Singapuru jako niepodległego państwa kluczową rolę odegrał Lee Kuan Yew, któremu w głównej mierze państwo to zawdzięcza obecną siłę gospodarczą i liczącą się pozycję na arenie międzynarodowej. Ten wykształcony w Wielkiej Brytanii Singapurczyk rozpoczął karierę polityka w młodym wieku, został pierwszym premierem Singapuru w 1959 r. – jeszcze przed ogłoszeniem przez ten kraj niepodległości – i sprawował tę funkcję do 1990 r., po czym zajmował specjalnie stworzone dla niego stanowiska ministerialne (minister senior oraz minister mentor). Z gabinetu rządowego formalnie odszedł po wyborach parlamentarnych w 2011 r. (czyli pozostawał członkiem rządu przez 52 lata). Od 2004 r. premierem Singapuru jest jego syn Lee Hsien Loong, który także zdobywał wykształcenie w Wielkiej Brytanii (Cambridge) i w Stanach Zjednoczonych (Harvard).

Na historyczne dokonania Lee Kuan Yewa zwrócił uwagę i trafnie ujął ich istotę Henry Kissinger, stwierdzając między innymi: „Singapur jako najmniejsze państwo Azji Południowo-Wschodniej wydawał się skazany na rolę państwa podporządkowanego potężniejszym sąsiadom, jeśli w ogóle będzie w stanie utrzymać niezawisłość. Lee Kuan Yew myślał inaczej. Jego wizja to nie tyle walka o przetrwanie Singapuru, ile stworzenie jego doskonałości, superinteligencji, dyscypliny i oryginalności. Lee w ten sposób myślał o rozwiązaniu problemu braku jakichkolwiek bogactw naturalnych. Wezwał swoich rodaków do aktywności i obowiązków, których nie mieli nigdy wcześniej, to znaczy do uporządkowania miasta oraz przezwyciężenia nienawiści wobec sąsiadów i mniejszości etnicznych. Dzisiejszy Singapur jest jego testamentem. Gdy Singapur powstawał, dochód na głowę wynosił 400 dol., dzisiaj ponad 90 tys. dol. Lee wyznaczył drogę do ustanowienia Singapuru intelektualnym i technologicznym centrum w regionie Azji i Pacyfiku. Jako lider w latach 1959–1990 doprowadził tę średniej wielkości aglomerację do pozycji znaczącego gracza gospodarczego, w tym zwłaszcza jeśli chodzi o umacnianie multilateralnych więzi transpacyficznych”³⁵. Powyższe oceny Kissingera potwierdza dobitnie fakt, że poczynając od 2010 r., Singapur, chociaż formalnie nie jest członkiem G20, niemal każdego roku uczestniczy w szczytach i innych spotkaniach związanych z tym procesem międzynarodowych.

Gdy patrzymy na rozwój i problemy wewnętrzne Singapuru z perspektywy europejskiej, może zaskakiwać fakt, że scena polityczna została tam niemal całkowicie zdominowana przez jedno ugrupowanie – PAP, które przez ponad 50 lat pozostaje partią rządzącą. Duże poparcie, którym cieszy się także obecnie, nie zmienia faktu,

³⁵ G. Allison, R.D. Blackwill, *Chiny, Stany Zjednoczone i świat w oczach wielkiego mistrza Lee Kuan Yewa*, przeł. Halina Bińczak, Kurhaus Publishing Kurhaus Media, Warszawa 2013.

że w przeszłości ugrupowanie to wykorzystywało w walce z opozycją metody często niemieszczące się w standardach demokratycznych. Wynikało to – jak się tam wyjaśnia – z konieczności zapewnienia stabilności w multikulturowym społeczeństwie, zagrożonym polaryzacją z powodu podziałów etnicznych i religijnych. Za swego rodzaju rekompensatę można uznać to, że od dziesięcioleci scenę polityczno-gospodarczą charakteryzuje duży stopień stabilności i przewidywalności oraz niewielka skłonność do zmian dobrze działającego systemu. Wolność słowa ciągle podlega jednak pewnym ograniczeniom z tytułu kontroli, którą państwo sprawuje nad funkcjonującymi dwoma holdingami medialnymi.

Model praktykowanej w Singapurze demokracji bądź, jak uważa się niekiedy, semi-demokracji³⁶, podlega ewolucji w kierunku bardziej otwartego i pluralistycznego. W wyborach do parlamentu w 2011 r. rządząca PAP zdobyła 81 z 87 możliwych do zdobycia mandatów, ale pozostałe 6 mandatów przypadło opozycyjnej Workers' Party (najlepszy wynik w historii Singapuru). Podobnie było w wyborach w 2015 r., gdy PAP zdobyła 83 z ogólnej liczby 89 mandatów, a pozostałe 6 Workers' Party³⁷. O takich proporcjach w podziale mandatów w dużym stopniu przesądza przyjęty na wzór brytyjski westminsterski system wyborczy. Warto tu zwrócić uwagę na wysoką zawsze frekwencję (około 93–95%), co jednak wynika także z faktu, że udział w wyborach jest obowiązkowy. Jako nowy element krajobrazu politycznego w ostatnich latach pojawiły się największe w historii Singapuru masowe protesty wobec polityki demograficznej, projektowanej na okres do 2030 r. Rządowi zarzucono dążenie do uznawania imigracji za kluczowe narzędzie rozwiązywania problemu niskiej liczby urodzeń i starzenia się populacji Singapurczyków. Zaskoczeniem w 2012 r. był pierwszy od 25 lat strajk przeprowadzony przez gorzej wynagradzanych chińskich kierowców autobusów miejskich czy też pierwsze od lat 60. ubiegłego wieku zamieszki uliczne (2013 r.) w dzielnicy indyjskiej, które w istocie egzemplifikowały problemy w relacjach z pracownikami zagranicznymi. Z drugiej strony należy podkreślić, że podejmowane w minionym okresie wysiłki, by niezależnie od różnorodności rasowej, językowej i religijnej stworzyć wspólnotę narodową, przyniosły pozytywne rezultaty, które odzwierciedla widoczne silne poczucie dumy i tożsamości narodowej Singapurczyków. Ogromną rolę odegrał w tym wspólny dla wszystkich język angielski, ale także przemysłana polityka przestrzegania praw mniejszości etnicznych, zwłaszcza Malajów i Hindusów, a także praw kobiet.

³⁶ *Singapore's Stubborn Authoritarianism*, <http://harvardpolitics.com/world/singapores-stubborn-authoritarianism/>.

³⁷ *Parliamentary General Elections 2015*, <http://www.singapore-elections.com/general-election/2015/>.

Po ponad trzech latach od śmierci ojca założyciela wszystko wskazuje na to, że Singapur znajduje się w nowej fazie historycznej (*post Lee Kuan Yew era*), w której – jak podkreślają analitycy – nasilają się kontestacja i spory. Zapoczątkował to dość zaskakujący dla Singapurczyków publiczny spór między spadkobiercami, czyli najstarszym synem i obecnym premierem Lee Hsien Loongiem, a jego młodszym rodzeństwem – bratem Hsien Yangiem i siostrą Wei Ling. Ci ostatni sformułowali na Facebooku oskarżenie, że ich starszy brat wykorzystuje pozycję premiera, by nie respektować zawartej w testamencie woli zmarłego ojca, który chciał, by po jego śmierci położony w centrum Singapuru dom, w którym zamieszkiwała rodzina, został rozebrany. Ostatecznie rodzeństwo osiągnęło porozumienie wprowadzające rozwiązanie sporu na drogę postępowania cywilnego (oznaczało to oddzielenie całej sprawy od polityki). Najpierw jednak rodzinne spory z akcentami *stricte* politycznymi były treścią dramatu, który eksploatowały media z telewizją na czele.

Lee Kuan Yew zmarł w marcu 2015 r. w wieku 91 lat i chociaż jest to dość krótki okres, to wyraźnie widać, jak zmienia się polityczny klimat miasta-państwa. Z upływem czasu także coraz więcej przedstawicieli establishmentu wchodzi w otwarte spory, w tym dotyczące polityki zagranicznej. W opinii byłego dyplomaty i politologa Kishore Mahbubaniego Singapur prawdopodobnie nigdy już nie będzie miał cieszącego się tak dużym międzynarodowym autorytetem męża stanu, jakim był Lee, którego opinii chętnie słuchano; obecnie – jego zdaniem – nakazem jest powściągliwość w komentarzach dotyczących polityki wielkich mocarstw³⁸. Takie podejście wywołało ożywioną debatę, a nawet ostre reakcje polityków, którzy krytycznie odnieśli się do wspomnianej tezy³⁹. Wypada przypomnieć, że polityka zagraniczna Singapuru od długiego czasu stawia sobie za cel utrzymanie dobrych relacji z mocarstwami, takimi jak Stany Zjednoczone, Chiny, Indie, Japonia, ale również z graczami sceny międzynarodowej zaliczanymi do grupy średnich, jak Republika Korei, Australia, Nowa Zelandia, Kanada czy Turcja. Stosunki z USA w polityce Singapuru mają rangę szczególną. Oba państwa nie zawarły wprawdzie paktu sojuszniczego, ale rozwijają bliską współpracę opartą na zasadach strategicznego partnerstwa, zwłaszcza w obszarze bezpieczeństwa i obrony. Ponadto wyjątkowo intensywnie rozwijają handel i inwestycje, w czym szczególną rolę

³⁸ Kishore Mahbubani w artykule *Qatar: Big Lessons from a Small Country* opublikowanym w dzienniku „The Straits Times” wezwał do powściągliwości Singapuru w odniesieniu do spraw będących przedmiotem polityki wielkich mocarstw, co wywołało ożywioną debatę i krytykę jego tezy, patrz <http://www.straitstimes.com/opinion/qatar-big-lessons-from-a-small-country>.

³⁹ Minister Shanmugam, *Diplomats Bilahari and Ong Keng Yong Say Prof Mahbubani's View on Singapore's Foreign Policy 'Flawed'*, <https://www.straitstimes.com/singapore/prof-kishore-mahbubani-view-on-singapores-foreign-policy-deeply-flawed-ambassador-at>.

odegrała zawarta w 2004 r. umowa o wolnym handlu⁴⁰. Jednocześnie Singapur intensywnie rozwija relacje z drugim mocarstwem – Chinami i postrzegany jest przez nie jako ważny partner, co zapoczątkowała wizyta Deng Xiaopinga w Singapurze w 1978 r. Nastąpił po niej dynamiczny rozwój kontaktów i współpracy, utrzymujący się do dnia dzisiejszego.

Model rozwoju – wizje i strategie

Realizowana w Singapurze strategia polityki gospodarczej koncentruje aktywność głównie wokół utrzymania wzrostu gospodarczego jako podstawy podnoszenia standardu życia mieszkańców. W debacie w sprawie optymalnego modelu polityki wzrostu przywoływano nierzadko model skandynawski. Ekonomiści i eksperci wskazywali na przykład doświadczenia państw nordyckich, podkreślając egalitaryzm i politykę prorodzinną, wysoką stopę urodzeń, rzeczywisty dobrobyt (Szwecji, Norwegii), które nie stanowią przeszkody w utrzymaniu wzrostu gospodarczego. Jednakże w kwestii wyboru optymalnej strategii wzrostu z jednej strony i potrzebą zapewnienia egalitaryzmu społecznego z drugiej między Singapurem i Skandynawią istnieje zasadnicza różnica. Uważa się, że Singapur nie może stosować modelu skandynawskiego z uwagi na odmienną kulturę, różnice społeczne oraz klimatyczne.

Wielu ekspertów podkreślało, że nie zmienia to jednak faktu, że Singapur może i powinien uczyć się na wzorach Skandynawii, w tym zwłaszcza w zakresie polityki prorodzinnej czy procesów kształtowania firm globalnych⁴¹. Generalnie chodziło o wybór między dwiema koncepcjami: pierwsza, realizowana w Singapurze, to niskie podatki i ukierunkowane społecznie korzyści, czyli szeroko rozumiany dobrobyt; druga, skandynawska – wysokie podatki i dobrobyt powszechnie dostępny. W ostatecznym rozrachunku możliwe jest albo jedno, albo drugie, nie można wspomnianych modeli ani mieszać, ani łączyć. Kraje nordyckie dysponują surowcami naturalnymi i swego rodzaju zapleczem w bogatej Europie, a ponadto mają długą historię jako społeczeństwa narodowe, które gotowe są płacić wysokie podatki w zamian za duży zakres świadczeń socjalnych. Singapurczycy nie wykazują gotowości do płacenia tak wysokich podatków, jak to się dzieje w przypadku Skandynawów. Przy wysokich stopach podatkowych gospodarka straciłaby dużo

⁴⁰ United States – Singapore Free Trade Agreement, https://ustr.gov/sites/default/files/uploads/agreements/fta/singapore/asset_upload_file708_4036.pdf.

⁴¹ Tommy Koh, *What Singapore Can Learn from Europe*, http://tembusu.nus.edu.sg/docs/120519_st_what_singapore_can_learn_from_europe.pdf.

na konkurencyjności, na co Singapur nie może sobie pozwolić (obecnie podstawowa stopa podatkowa od dochodów osób fizycznych wynosi 20%, a podatek korporacyjny CIT 17%).

Warto w tym miejscu wspomnieć, że działająca od paru lat w Singapurze filia Banku Światowego (World Bank-Singapore Urban-Hub) opublikowała w swoim czasie wyniki badań porównawczych w wydanej pod auspicjami Banku Światowego książce, poświęconej osiągnięciom gospodarczym grupy małych krajów: Singapuru, Finlandii i Irlandii. Autorzy książki *Some Small Countries Do It Better. Rapid Growth and Its Causes in Singapore, Finland, and Ireland*⁴² łączą wymienione kraje w jedną grupę państw, nazwaną skrótowo Sifire. Za kryterium posłużył fakt, że kraje te na podstawie podobnych strategii wzrostu gospodarczego windowały się do grupy państw z wysokim dochodem *per capita* mimo braku bogactw naturalnych. Autorzy Shahid Yusuf i Kaoru Nabeshima, uznani ekonomiści związani z BS, wykazali, że było to możliwe w znacznej mierze dzięki inwestycjom w kapitał ludzki. W rezultacie przyciągnięte zostały duże inwestycje międzynarodowych korporacji (MNCs) i zwiększyła się efektywność działania firm lokalnych. Tym ostatnim otworzyło to drogę do globalnego rynku wysoko rozwiniętych technologii. Ponieważ MNCs napędzają postęp technologiczny, prowadzący do przełomowych momentów w skali globalnej, jest istotne, aby kraje, które już raz je przyciągnęły, były w stanie zatrzymać je na dłużej poprzez podnoszenie ich międzynarodowej pozycji i możliwość wykorzystania lokalnych talentów. W odniesieniu do singapurskiej strategii wzrostu uczestnicy debaty postawili tezę, że miasto-państwo może służyć pod tym względem za model, natomiast jako jedno z ograniczeń wskazano fakt, że recesja na Zachodzie powodowała, że MNCs traciły impet w działaniach inwestycyjnych za granicą, w tym w Singapurze. Podkreślano, że większość mieszkańców Singapuru przychyliłaby się do stanowiska, że dobre rządzenie – w tym rządy prawa i eliminacja korupcji – stanowi kluczowe czynniki przesądzające o rozwoju i jakości życia społecznego.

Globalny szczyt w globalnej metropolii

Dyplomacja na szczycie w wykonaniu Donalda Trumpa i Kim Dzong Una doszła do skutku jako element sześciomiesięcznej i szerzej zakrojonej ofensywy dyplomatycznej Korei Północnej, w tym Kim Dzong Una osobiście⁴³. O wyborze

⁴² Shahid Yusuf, Kaoru Nabeshima, *Some Small Countries Do It Better. Rapid Growth and Its Causes in Singapore, Finland, and Ireland*, World Bank, Washington DC 2012.

⁴³ Chang May Choon, Kim Jong Un – *A Master Chess Player in Diplomacy?*, https://www.straitstimes.com/sites/default/files/attachments/2018/04/20/stasiareport_apr2018.pdf.

Singapuru jako miejsca spotkania zdecydowało kilka czynników, wśród których pierwszorzędne znaczenie miała, priorytetowa dla prezydenta USA, kwestia bezpieczeństwa⁴⁴. Ponadto przeprowadzone analizy jednoznacznie wykazywały, że Singapur jest w stanie podolać najwyższym wymaganiom jako doświadczony organizator spotkań międzynarodowych, często na najwyższym szczeblu. Także prezydent Chin Xi Jinping wybrał w listopadzie 2015 r. Singapur jako miejsce swojego historycznego spotkania z ówczesnym prezydentem Tajwanu – Ma Ying-jeou. Nie bez znaczenia był fakt, że funkcjonuje tam ambasada KRLD, a oba kraje, USA i Singapur, realizują wzmocnioną współpracę w zakresie bezpieczeństwa. Waszyngton ma w tym obszarze silne i długotrwałe relacje. US Navy stacjonuje w bazie morskiej Changi okręty wojenne, regularnie odwiedzają Singapur inne amerykańskie okręty i samoloty. Rząd potraktował możliwość organizacji szczytu jako szansę wniesienia własnego wkładu na rzecz stabilizacji bezpieczeństwa i bez wahania przeznaczył 20 mln dol. singapurskich na organizację szczytu, a jednocześnie wykorzystał przyjazd Donalda Trumpa do łagodzenia napięcia w relacjach dwustronnych z USA, nawarstwionych w ostatnim okresie z powodu zmiany paradygmatu polityki handlowej przez amerykańskiego prezydenta. Uzgodniono, że prezydent USA w listopadzie złoży wizytę w Singapurze.

Szczyt w Singapurze uznany został przez obserwatorów za najważniejsze globalne wydarzenie roku, nawet jeśli do jego końca zostało nieco ponad sześć miesięcy. Z inicjatywą wystąpił Kim Dzong Un jako przewodniczący Komisji Spraw Państwowych Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej (KRLD), uzyskując bezzwłoczną pozytywną reakcję prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki. W ten sposób, po niezbędnych przygotowaniach, 12 czerwca 2018 r. obaj przywódcy mogli przystąpić do rozmów, które odbyły się na wyspie Sentosa, w wytypowanym przez Donalda Trumpa hotelu Capella Singapore.

Spotkanie rozpoczęło się od (relacjonowanego przez ponad 2,5 tys. akredytowanych dziennikarzy) uścisku dłoni przed flagami USA i Koreańskiej Republiki Ludowej, a zakończyła je ceremonia podpisania wspólnego oświadczenia. Donald Trump nazwał ten dokument wszechstronnym, podkreślając, że denuklearyzacja rozpocznie się „bardzo szybko”⁴⁵. Kim Dzong Un natomiast powiedział, że „świat zobaczy poważną zmianę”. „Nie mam wątpliwości, że będziemy mieli świetne relacje” – powiedział Trump przed rozmowami, ściskając przed kamerami dłoń rozmówcy. Z kolei Kim Dzong Un podkreślił, że niełatwo było doprowadzić do spotkania, ponieważ poważną przeszkodą były wzajemne uprzedzenia, „ale pokonaliśmy

⁴⁴ Rzecznik Białego Domu Raj Shah powiedział, że Singapur został wybrany, ponieważ może zapewnić bezpieczeństwo obu liderów i neutralność.

⁴⁵ Jonathan Eyal, *Trump's Global Art of the Deal*, https://www.straitstimes.com/sites/default/files/attachments/2018/06/08/asia_report_june-july_2018_issue.pdf.

je i jesteśmy tutaj”. Najpierw przywódcy rozmawiali w cztery oczy przez około 41 minut, a później zasiedli przy stole w szerszym gronie wraz z innymi członkami obu delegacji. Rozpoczynając rozmowy, amerykański prezydent powiedział, że razem z Kimem rozwiążą „duży problem”. Wyraził przekonanie, że wspólnie osiągną sukces, a Kim wydawał się podzielać optymizm Trumpa, zapewniając, że będzie z nim współpracował, aby sprostać wyzwaniom.

Singapur dzięki obrazom miasta i głównych aktorów wydarzenia, przekazywanych na cały świat, zyskał dużo w komercyjnej i politycznej świadomości. Jako miejsce globalnych spotkań, promocji, kongresów i targów, co najmniej od 35 lat pozostaje w czołówce najbardziej doświadczonych międzynarodowych kierunków. Jednocześnie wiadomo, że Miasto Lwa jest państwem uporządkowanym czy nawet – jak niektórzy powiadają – policyjnym (nie ma demonstracji ani niesfornych tłumów)⁴⁶. Ponadto państwo-miasto ma wysokie notowania jako miejsce oferujące zdolność przygotowania w bardzo krótkim czasie skomplikowanej imprezy, a także ma populację, która jest przyzwyczajona do pewnych uciążliwości osobistych i zawodowych, wynikających z potrzeb podwyższonych przy takich okazjach standardów bezpieczeństwa (wyłączenia ulic z ruchu, stawianie zapór i innych, na przykład podczas wyścigów Formuły 1 czy międzynarodowych maratonów).

Konkluzje

Z okazji minionej w roku 2015 rocznicy pięćdziesięciolecia niepodległości Singapuru, a także z powodu śmierci jego założyciela premiera Lee Kuan Yewa podejmowane były wysiłki na rzecz rekapitulacji wszystkiego, co się działo w tym okresie, z jednoczesną próbą wskazania głównych czynników, które zdecydowały o sukcesie kraju. Wielce wymowna i trafna wydaje się sekwencja, która pojawiła się w debacie prowadzonej pod auspicjami Singapurskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych (SIIA): „Singapur jako zglobalizowane miasto-państwo swój sukces zawdzięcza w niemałym stopniu wizjonerskiemu przywództwu, które wykorzystując myślenie scenariuszowe, trafnie uchwyciło światowe trendy i odpowiednio przystosowywało do nich szybko pnący się w hierarchii dobrobytu i pozycji międzynarodowej własny kraj”. W projekcji SIIA⁴⁷ w kolejnym półwieczu rozwój Singapuru determinować będzie głównie trwała multiregionalna wielobiegowość, gdzie scenę globalną zajmują jednocześnie Ameryka oraz Chiny,

⁴⁶ Elgin Toh, *Intricacies of Hosting a High-level Event*, https://www.straitstimes.com/sites/default/files/attachments/2018/06/08/asia_report_june-july_2018_issue.pdf.

⁴⁷ Parag Khanna, *A Sunny Island Set in The Asian Hinterland*, <https://www.paragkhanna.com/home/a-sunny-island-set-in-the-asian-hinterland>.

Europa, Indie, Brazylia i Rosja. Według ekspertów SIIA Singapur ma wszelkie atuty, by odgrywać kluczową rolę w regionalnym rozwoju instytucjonalnym⁴⁸. Podczas gdy Azja nie ma Brukseli ani Waszyngtonu, Singapur odgrywa *de facto* rolę panazjatyckiego centrum, któremu jednocześnie ufają Chiny, Ameryka, Indie, Australia i Japonia, uznając jego dyplomatyczne doświadczenie i kompetencje. W szczególności etniczna dywersyfikacja Singapuru sprawia, że postrzegany jest jako mikrokosmos Azji, co w ocenie Singapurczyków daje atuty w budowaniu jedności Azji. Mają oni jednakże świadomość, że taki proces, z uwagi na silne zróżnicowanie kulturowe poszczególnych krajów, może być bardziej skomplikowany niż w powojennej Europie.

Wynegocjowane przy aktywnym udziale Singapuru, będące sukcesorem TPP porozumienie pod nazwą Kompleksowe i Progresywne Porozumienie TPP oznacza, że niezwykle ważny z punktu widzenia Singapuru proces integracji gospodarczej, w tym tworzenie megaregionalnych porozumień o wolnym handlu, wychodzi z impasu. Zmiana paradygmatu polityki handlowej Stanów Zjednoczonych zaś wprawdzie spowodowała przestój, ale nie unicestwiła dorobku wieloletnich i trudnych negocjacji. Przeciwnie – wysokie standardy w handlu, o które zabiegały w pierwszej kolejności USA i Singapur w trakcie negocjacji TPP, zostały zachowane w CPTPP. Sygnatariusze potwierdzili zaangażowanie na rzecz wolnych i otwartych rynków, w przeciwieństwie do polityk protekcyjnych, które teraz są udziałem Stanów Zjednoczonych. Singapur, jak i pozostali uczestnicy porozumienia CPTPP pozostawiają otwartą drogę do powrotu Stanów Zjednoczonych, zarówno do członkostwa, jak i generalnie aktywności w płaszczyźnie regionalnej integracji gospodarczej, choć nie wiadomo dzisiaj, jak bliska jest ta perspektywa.

Summary

Singapore: Global Metropolis Against New Challenges

For many reasons, Singapore is an exceptional country, sometimes referred to as “a piece of the West in Asia”, a place where the West meets with the East or as “Asian Switzerland”. Currently, the city-state can boast of great achievements, including the status of a global metropolis – the center of business, trade, maritime and air transport, finance, arbitration and tourism. For a long time, it has been at the top

⁴⁸ *The 50 Year Future for Singapore in Asia and the World*, SIIA, <http://www.siiainline.org/wp-content/uploads/2016/10/2015-06-Future-50-The-50-Year-Future-for-Singapore-in-Asia-and-The-World-SG50.pdf>.

positions in global economic rankings, including the GDP per capita. It remains one of the most competitive economies in the world. In 2015, the city-state celebrated the 50th anniversary of independence, which was an opportunity to recall the key role played by Lee Kuan Yew, the founder of independence, the current economic strength and significant position of Singapore in the international arena. The principle of an open economy, which Singapore has been following from the beginning, was a key strategy for the development of modern and competitive industries and leverage to raise Singapore's living standards to the highest world level. In its short history, the city-state faced challenges as it is now facing new internal (the question of maintaining stability after the loss of leader and strategist, such as Lee Kuan Yew) and the external challenges (transformation of the global balance of power, accommodating China's rise in power, a change in the paradigm of the American administration's trade policy under President D. Trump).

The aim of the article is to present these challenges that the Singaporeans – Government and Society – will have to solve in order to maintain economic growth, high standards of living and high international position in the post-Lee Kuan Yew era.

Słowa kluczowe: Singapur, historia Singapuru, ludność Singapuru, gospodarka Singapuru, model rozwoju Singapuru, Lee Kuan Yew, wzrost gospodarczy Singapuru, stosunki Singapuru z zagranicą, People's Action Party

Bibliografia

1. Acunzo A., *On Trump, Free Trade, and the End of TPP*, <http://sbr.com.sg/economy/commentary/trump-free-trade-end-tpp-and-what-it-all-means-singapore>.
2. Allison G., Blackwill R.D., *Chiny, Stany Zjednoczone i świat w oczach wielkiego mistrza Lee Kuan Yewa*, przekł. H. Bińczak, Warszawa 2013.
3. Chang May Choon, Kim Jong Un – *A Master Chess Player in Diplomacy?*, <https://www.straitstimes.com/sites/default/files/attachments/2018/04/20/stasiareportapr2018.pdf>.
4. Dobbs S., *The Singapore River: A Social History, 1819–2002*, Singapore 2009.

5. Elms D., Lim C.L., *The Trans-Pacific Partnership Agreement (TPP) Negotiations: Overview and Prospects*, <http://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/rsis-pubs/WP232.pdf>.
6. *Energy Conservation through Smart Homes in a Smart City: A Lesson for Singapore Households*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301421517300393>.
7. Eun Mee Kim, *The Four Asian Tigers: Economic Development & the Global Political Economy*, San Diego 1998.
8. Eyal J., *Trump's Global Art of the Deal*, <https://www.straitstimes.com/sites/default/files/attachments/2018/06/08/asiareportjune-july2018issue.pdf>.
9. *Fitch Affirms Singapore at 'AAA'; Outlook Stable*, <https://www.reuters.com/article/fitch-af-firms-singapore-at-aaa-outlook-s/fitch-affirms-singapore-at-aaa-outlook-stable-idUSFit86pLPS>.
10. Gibson-Hill C.A., *The Orang Laut of the Singapore River and the Sampan Panjang*, Singapore 1952.
11. Han Fook Kwang, Warren Fernandez, *Lee Kuan Yew: The Man and His Ideas*, Singapore 1998.
12. *History of the Trans-Pacific SEP Agreement P4*, <http://www.mfat.govt.nz/Trade-and-Economic-Relations/2-Trade-Relationships-and-Agreements/Trans-Pacific/0-history.php>.
13. Joint Press Statement – Singapore Welcomes Japan as a Participant in the Trans-Pacific Partnership (TPP), [Negotiations-www.mfa.gov.sg, http://conyers.house.gov](http://conyers.house.gov).
14. Kishore Mahbubani, *Qatar: Big Lessons from a Small Country* „The Straits Times”, <http://www.straitstimes.com/opinion/qatar-big-lessons-from-a-small-country>.
15. Koh T., *What Singapore Can Learn from Europe*, http://tembusu.nus.edu.sg/docs/120519_stwhatsingaporecanlearnfromeurope.pdf.
16. Kozłowski S.C., *Azja-Pacyfik: Megaregionalne porozumienia handlowe. Między integracją a strategią rywalizacji o wpływy*, „Sprawy Międzynarodowe” 2015, nr 3, http://www.pism.pl/shop2/get_file.php?lang_id=3&id_product=2665.
17. Lewis S.T., *Domestic Solutions to the International Problem of Water Scarcity: Singapore. A Case Study*, <http://digitalcommons.law.uga.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1100&context=gjicl>.
18. Marston H., *What the Trans-Pacific Partnership Means for Southeast Asia*, <https://thediplomat.com/2015/07/what-the-trans-pacific-partnership-means-for-southeast-asia/>.

19. MFA Press Statement, <https://www1.mfa.gov.sg/Newsroom/Press-Statements-Transcripts-and-Photos/2015/06/MFA-Press-Statement-Working-Visit-by-Minister-for-Foreign-Affairs-and-Minister-for-Law-K-Shanmugam-t>.
20. Minister Shanmugam, *Diplomats Bilahari and Ong Keng Yong Say Prof Mahbubani's View on Singapore's Foreign Policy 'Flawed'*, <https://www.straitstimes.com/singapore/prof-kishore-mahbubani-view-on-singapores-foreign-policy-deeply-flawed-ambassador-at>.
21. Parag Khanna, *A Sunny Island Set in The Asian Hinterland*, <https://www.paragkhanna.com/home/a-sunny-island-set-in-the-asian-hinterland>.
22. *Parlamentary General Elections 2015*, <http://www.singapore-elections.com/general-election/2015/>.
23. *Parliament: Tighter Rules To Support Singaporeans and Raise Quality of Foreign Workforce*, <https://www.straitstimes.com/politics/parliament-tighter-rules-to-support-singaporeans-and-raise-quality-of-foreign-workforce-lim>.
24. Priyankar Bhurina, *Towards Smart Nation Singapore – Developments in 2017 (Part 1 of 3)*, <https://www.opengovasia.com/articles/towards-smart-nation-singapore-developments-in-2017-part-1>.
25. Shahid Yusuf, Kaoru Nabeshima, *Some Small Countries Do It Better. Rapid Growth and Its Causes in Singapore, Finland, and Ireland*, Washington DC 2012.
26. *Singapore in Transition – the Next Phase*, Transcript of Speech by Prime Minister Lee Hsien Loong at NUSS 60th anniversary lecture on 3 Oct 2014 at the University Cultural Centre, <http://www.pmo.gov.sg/newsroom/transcript-speech-prime-minister-lee-hsien-loong-nuss-60th-anniversary-lecture-3-oct>.
27. *Singapore's Stubborn Authoritarianism*, <http://harvardpolitics.com/world/singapores-stubborn-authoritarianism/>.
28. Swanson A., *Trump Proposes Rejoining Trans-Pacific Partnership*, <https://www.nytimes.com/2018/04/12/us/politics/trump-trans-pacific-partnership>.
29. *The 50 Year Future for Singapore in Asia and the World*, SIIA, <http://www.siaaonline.org/wp-content/uploads/2016/10/2015-06-Future-50-The-50-Year-Future-for-Singapore-in-Asia-and-The-World-SG50.pdf>.
30. *The Global Competitiveness Report 2017–2018*, <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017–2018.pdf>.
31. *The Population White Paper*, 2013, <https://www.strategygroup.gov.sg/docs/default-source/Population/population-white-paper.pdf>.
32. Tillett Allison G., Blackwill, *Lee Kuan Yew: The Grand Master's Insights on China, the United States, and the World*, Cambridge 2013.

33. Toh E., *Intricacies of Hosting a High-level Event*, <https://www.straitstimes.com/sites/default/files/attachments/2018/06/08/asiareportjune-july2018issue.pdf>.
34. *TPP, the Trade Deal Trump Killed, Is Back in Talks without US*, <http://www.straitstimes.com/world/united-states/tpp-the-trade-deal-trump-killed-is-back-in-talks-without-us>.
35. *Transpacific Strategic Economic Partnership Agreement*, <http://mfat.govt.nz/downloads/trade-agreement/transpacific/main-agreement.pdf>.
36. Tulshyan R., *Singapore: The Hottest (Little) Economy in the World*, <http://content.time.com/time/business/article/0,8599,2007470,00.html>.
37. United States – Singapore Free Trade Agreement, https://ustr.gov/sites/default/files/uploads/agreements/fta/singapore/asset_upload_file708_4036.pdf.
38. US Launches New Maritime Security Initiative at Shangri-La Dialogue 2015, <https://thediplomat.com/2015/06/us-launches-new-maritime-security-initiative-at-shangri-la-dialogue-2015/>.
39. Warren J.F., *Rickshaw Coolie: A People's History of Singapore, 1880–1940*, Singapore 2003.
40. Wasiński M., Wnukowski D., *Consequences of the U.S. Withdrawal from the Trans-Pacific Partnership*, „Strategic File” 2017, nr 1 (85), http://www.pism.pl/files/?id_plik=23335.
41. *Why Exactly Does Singapore Have Triple-A Ratings from All Three Credit Rating Agencies?*, <https://www.theonlinecitizen.com/2016/05/07/why-exactly-does-singapore-have-triple-a-ratings-from-all-three-credit-rating-agencies/>.
42. Wright R.S. (red.), *Twentieth Century Impressions of British Malaya: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources*, London–Perth 1907.
43. Wystąpienie przywódcy opozycji Low Thia Kianga, *A Sustainable Singapore with Dynamic Singaporean Majority*, <http://www.wp.sg/a-sustainable-singapore-with-a-dynamic-singaporean-majority-mp-low-thia-khiang/>.
44. Yasmine Yahya, *Critical To Promote Free Trade Amid US Moves that Increase Protectionist Pressure: PM Lee*, <https://www.straitstimes.com/politics/critical-for-singapore-australia-to-uphold-free-trade-amid-us-protectionist-moves-pm-lee>.